

ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՐՄԱՆ ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆ

ՆՈՐԱՀԱՅՏ ՏԱՊԱՆԱԳՐԵՐ ՄԱՆԱՀԻՑ

Բանալի քառեր – Սանահին վանական համալիր, Սուրբ Հակոբ եկեղեցի, Սուրբ Հարություն եկեղեցի, հուշարձան, պեղումներ, տապանաքար, տապանագիր

ՀՀ Լոռու մարզի Ալավերդի համայնքի վարչական տարածքում գտնվող նշանավոր Սանահին վանական համալիրի հարավարևելյան հուշարձանախմբի հնագիտական ուսումնասիրություններն և պեղումները բաղկացուցիչ մասն են ՀՀ-ում ԱՄՆ-ի դեսպանատան դրամաշնորհով անցկացվող խոշոր ծրագրի, որով նախատեսվում են Սուրբ Հակոբ եկեղեցու, Սուրբ Հարություն մատուռի, Գրիգոր Տուտեորդու խաչքարի վերականգնման և կոնսերվացման աշխատանքներ (պատվիրատու՝ «Հայկական հուշարձաններ վերականգնող ճարտարապետների հայկական ասոցիացիա»):

Սուրբ Հակոբ եկեղեցին գտնվում է Սանահին վանական համալիրի պարիսպներից դուրս՝ կենտրոնական հուշարձանախմբից շուրջ 70 մ հարավարևելք՝ Զաքարյանների տոհմական դամբանատան հարևանությամբ:

Միջնադարյան սկզբնաղբյուրները այս կառույցի մասին հանգամանալից տեղեկություններ չեն հաղորդում, և մեր տվյալները քաղված են XIX-XX դարերի ճանապարհագիրների և ուսումնասիրողների աշխատություններից: Դրանք բավականին հակիրճ, հպանցիկ հիշատակություններ են և հիմնականում վերաբերում են կառույցի ճարտարապետությանը:

Ըստ իր ճարտարապետական հորինվածքի վերլուծության՝ եկեղեցին թվագրվում է X դարով, գրեթե կրկնում է Սանահինի Ամենափրկիչ և Սուրբ Աստվածածին կանգուն եկեղեցիներին: Այն արտաքուստ ուղղանկյուն է (9.64x7.88 մ), կենտրոնագմբեթ, ներքուստ խաչաձև հատակագծով, չորս անկյուններում նեղ, երկարավուն ավանդատներով:

Բոլոր չորս ավանդատներն ունեցել են ցածրիկ խորաններ, ուստի, արդարև, այս եկեղեցին կարելի է կոչել «հնգախորան»: Այն շարված է եղել սրբատաշ, խոշորածավալ բազալտ քարերով: Միակ մուտքը հյուսիսային ճակատի կենտրոնում է: Կառույցի պահպանված հատվածները զուրկ են հարդարանքի տարրերից: Բացառություն են երկու կանգուն ավանդատների անկյունների որմնասյուները: Ներսում ընկած քարերից մեկին կա կամարաձև զարդաքանդակի հատված, ինչից ելնելով չենք բացառում, որ եկեղեցին ունեցել է հարդարված այլ հատվածներ ևս:

Սուրբ Հակոբ եկեղեցուն առնչվող տվյալներից առաջին հերթին հիշատակելի են հայ մշակույթի մեծ երախտավոր Սարգիս արքեպիսկոպոս Ջալալյանցի հաղորդումները, ըստ որոնց՝ եկեղեցին քանդվել է Ամենափրկիչ եկեղեցու վերականգնման կարիքների համար. «Առ սովա՛լ ի կողմն արևելից էր կաթողիկեի շքեղացեալ եկեղեցի՝ յանուն սուրբ Առաքելոյն Յակոբայ Տեառն եղբօր հինգ խորանաւոր. բայց քակեցաւ ձեռամբ Սողոմոն իշխանի և Առաքեալ Արքեպիսկոպոսին՝ ի պէտս շինութեան ներքին կամարաց ամենափրկիչ եկեղեցոյն»¹:

XIX դարի մեկ այլ հեղինակ՝ Հովհաննես Ղրիմեցին, գրում է, որ Ջաքարյանների դամբարանատան արևելյան կողմում գտնվող ավերակները ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ IV դարի սկզբներին հիմնարկված Սանահնի հնագույն եկեղեցու ավերակները²: Կ. Ղաֆադարյանը հերքում է այդ տեսակետը. «Այդ ավերակներն այժմ էլ կան տեղում և պատկանում են արտաքուստ քառանկյունի և ներքուստ խաչաձև զմբեթավոր մի եկեղեցու, որի չորս անկյունների վրա եղել են չորս նեղ և երկարավուն ավանդատներ՝ արևելակողմի կիսաբոլոր աբսիդով: ... Պարզ է, որ այս տաճարն իր նեղ ու երկարավուն ավանդատներով շատ հին չի կարող լինել: Նա իր հատկանշական մնացորդներով կարող է պատկանել միայն 11-13-րդ դդ-ին, իսկ 4-5-րդ դդ-ում կառուցում էին հրվ-հյս ձգված ավանդատներ միայն»: Ապա նա հավելում է, որ ավերակները «...պատկանում են 11-13-րդ դդ կառուցված մի անհայտ եկեղեցու, որի կառուցման մասին ոչ արձանագրություն ունենք և ոչ էլ մատենագրական տեղեկություն»³:

Ազգագրագետ Ե. Լալայանը, Բորչալուի գավառի նշանավոր վանքերը նկարագրելով, Սանահնի վանքին վերաբերող հատվածում գրում է. «Մայասալարների դամբարանից դեպի արևելք, փոքր ինչ հեռու գտնուում են ս. Յակոբ եկեղեցու ատերակները, որոնք ցոյց են տալիս, որ սրբատաշ քարից շինուած բաւական ընդարձակ է եղել»⁴:

Հ. Եղիազարյանը իր «Սանահնի վանքը» հոդվածում եկեղեցու նկարագրությունը տալուց հետո ավելացնում է. «Կառուցման այդ ձևը բնորոշ է Ժ-ԺԳ դարերին: Այս եկեղեցին վանքի առաջնորդ Առաքել արքեպիսկոպոսը և Սողոմոն Արդուրյանը քանդել են տալիս 1815 թ.-ին և քարն օգտագործում Ամենափրկիչ եկեղեցու վերանորոգման համար: Պահպանվել են հյուսիսային և արևյան պատերի որոշ մասեր միայն»⁵:

Ճարտարապետներ Հ. Խալփախյանը Սուրբ Հակոբ եկեղեցին թվագրում

¹ **Ջալալյանց Ս.**, Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան, Մասն Ա, Տիֆլիս, Ի տպագրատան Հոգևոր ձեմարանի հայոց Տիֆլիսայ, 1842, էջ 14:

² **Ղաֆադարյան Կ.**, Սանահնի վանքը և նրա արձանագրությունները, Երևան, 1957, էջ 9:

³ Նույն տեղում, էջ 9-10:

⁴ **Լալայան Ե.**, Բորչալուի գաւառ, Նշանաւոր վանքեր. Ա // «Ազգագրական հանդէս», 1901, թիվ 7-8, էջ 390:

⁵ **Եղիազարյան Հ.**, Սանահնի վանքը // «Էջմիածին», 1958, թիվ 12, 57:

է IX դարով¹, իսկ Գ. Շախկյանը՝ X դարով²:

Վերջին անգամ Սուրբ Հակոբ եկեղեցուն անդրադարձ է կատարվել 2012 թ.՝ Լոռու մարզին նվիրված «Դիվան Հայ վիմագրության» պրակում, որտեղ մասնավորապես գրված է. «Այս եկեղեցին, որի պատերի ստորին շարքերն ու բեկորները բացվել են 15 տարի առաջ, քանդվել է 18-րդ դ. 90-ական թվականներին և կարոտ է լուրջ ուսումնասիրության»³: Նույն աշխատության մեջ ևս մի կարևոր դիտարկում է արված այն մասին, որ Մեծ գավթի հյուսիսային պատի նորոգումները ևս արվել են Սուրբ Հակոբ եկեղեցու քարերով⁴:

Նկար 1. Սուրբ Հակոբ եկեղեցու տեսքը պեղումների ավարտին

Ուսումնասիրություններում երբեմն՝ եկեղեցի, երբեմն՝ մատուռ անվանվող **Սուրբ Հարությունը** կանգուն է ամբողջությամբ, սակայն խիստ խարխված են տանիքը և պատերի որոշ հատվածներ: Այն երկթեք տանիքով փոքր սրահ է և բացառիկ է նրանով, որ խորանն ունի երկու պատարագատեղի, երևույթ, որը հազվադեպ է հայ միջնադարյան ճարտարապետությունում: Միակ մուտքը արևմտյան ճակատից է, որի բարավորը պսակված է գեղաքանդակ խաչով: Արևմտյան ճակատին կա մեկ, իսկ արևելյան ճակատին երկու պատուհան: Դրանցից մեկի մոտ գրված է մատուռի անունը՝ ՍՈՒՐԲ ՅԱՐՈՒՆԻՅԷՆ:

Սուրբ Հարությունից անմիջապես դեպի հյուսիս Գրիգոր Տուտեորդու

¹ Տե՛ս **Халпахчян О. Х.**, Архитектурные ансамбли Армении, Москва, 1980, с. 186:

² Տե՛ս **Շախկյան Գ.**, Լոռի. պատմության քարակերտ էջերը, Երևան, 1986, էջ 92:

³ Տե՛ս Դիվան հայ վիմագրության, պրակ IX, Լոռու մարզ, կազմեցին՝ Ս. Գ. Բարխուդարյան, Կ. Գ. Ղաֆադարյան, Ս. Ս. Սաղումյան, Երևան, 2012, էջ 27:

⁴ Նույն տեղում, էջ 65:

նշանավոր խաչքարն է՝ բազմաձև հռչակապատվանդանի վրա, որը խաչքարագործության լավագույն նմուշներից մեկն է և թվագրվում է 1184 թ.: Ենթադրվում է, որ Սուրբ Հարություն մատուռը կառուցվել է ավելի ուշ, քան կանգնեցվել է Գրիգորի խաչքարը, քանի որ մատուռը ծածկում է խաչքարի պատվանդանի զարդաքանդակ հարավային նիստը: Ուստի մատուռը թվագրվում է XII-XIII դդ.:

Սուրբ Հարություն եկեղեցու վերաբերյալ նույնպես պատմական սկզբնաղբյուրները լռում են, և մենք կրկին ստիպված ենք բավարարվել ուսումնասիրությունների օգնությամբ: Մարգիս արքեպիսկոպոս Ջալալյանցը Սուրբ Հարություն եկեղեցուն անդրադառնում է խիստ ամփոփ. «Մերձ սմին է մատուռ սագաշէն յանուն սուրբ Յարութեան, շինեալ սրբատաշ քարամբք՝ որ ունի գերկու պատարագատեղիս՝ ի միում սեղանի»¹:

Լալալյանը գրում է. «Սպասալարների դամբարանից դէպի արևելք, Գրիգոր Տուտեորդու դամբարանի մօտ գտնուում է սբ. Յարութեան եկեղեցին, որ սրբատաշ քարից շինուած, առանց գմբէթի մի շէնք է 6 արշ. 3 վ. երկ. և 4. 1/2 արշ. լանութեան: Մի գեղեցկաքանդակ դուռ բացուում է արևելեան կողմում: Ներքուստ եկեղեցին մի միջնորմով բաժանուում է երկու փոքրիկ պատարագամատոյց խորանների, որոնցից իւրաքանչիւրն ունի մի փոքրիկ, նեղ ու երկար պատուհան»²:

Հակիրճ, բայց կարևոր դիտարկումներ է կատարում Հ. Եղիազարյանը. «Բնորոշ է այն, որ արևելյան կողմից ունի զույգ կիսակլոր աբսիդ, որպիսի հանգամանքը վկայում է նրա քաղկեդոնիկ լինելու փաստը, ուստի նրա կառուցումը պետք է վերագրել ԺԳ դարին: Նկատելի են մի շարք վերանորոգումների հետքեր, որոնց մասին տեղեկություններ չկան: Վերջին անգամ վերանորոգված է Հուշարձանների պահպանության կոմիտեի կողմից 1956 թ.-ին՝ վերականգնելով թափված երեսպատ քարերը և տանիքը պատելով սալաքարերով»³:

Հ. Խալիֆախյանը եկեղեցին թվագրում է XIII դարի սկիզբներով⁴: Հետաքրքրական է Գ. Շախկյանի մոտեցումը եկեղեցու թվագրման հարցում. «Այն Հայաստանի սակավաթիվ հուշարձաններից է, որոնք արևելյան թևում ունեն զույգ խորաններ: Իր հորինվածքով, հարդարանքի տարրերով բնորոշ է XIII դարին, որով և թվագրվում է: Դրա օգտին է ասում նաև այն, որ եկեղեցին փակում է Գրիգոր Տուտեորդու կից մահարձանի (1184) զարդակամարով հարդարված հարավային ճակատը: Սուրբ Հարությունը երկխորան հուշարձանների ավարտուն օրինակներից է»⁵:

¹ Ջալալյանց Ս., նշվ. աշխ., էջ 14-15:

² Լալալյան Ե., նշվ. աշխ., էջ 389-390:

³ Եղիազարյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 56-62:

⁴ Տե՛ս Халпахчан О. X., նշվ. աշխ., էջ 189:

⁵ Շախկյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 92:

Նկար 2. Սուրբ Հարություն մատուռի տեսքը արևմուտքից

Պեղումների հիմնական արդյունքները. Սուրբ Հակոբ եկեղեցում պեղումները տվեցին զգալի արդյունքներ թե՛ ճարտարապետության և թե՛ շերտագրության տեսանկյունից: Դրանց ընթացքում բացվեցին եկեղեցու գետնախարիսխը, հիմքերը, կավահողային հատակը:

Պեղումներից պարզ դարձավ, որ ամբողջ տարածքում գոյացած ժամանակակից լիցքի հաստ շերտի տակ կավահողային շերտ է, որում և կատարվել են XII-XIII դարերի թաղումները: Շերտը բարձր է եկեղեցու հիմքերից, ինչը ցույց է տալիս, որ թաղումները ժամանակագրորեն տեղի են ունեցել ավելի ուշ, քան հիմնադրվել է եկեղեցին, և այն ժամանակ, երբ եկեղեցու հիմքն ու գետնախարիսխը արդեն ծածկված են եղել հողի 20 սմ-ոց շերտով:

Պեղումների արդյունքներից և շերտագրությունից ելնելով հանգում ենք այն եզրակացության, որ XIII դարից հետո եկեղեցու գործունեությունը դադարել է, քանի որ XII-XIII դդ. զարգացած միջնադարյան շերտից վեր բացակայում է ուշմիջնադարյան շերտը, և միանգամից սկսվում է ժամանակակից լիցքը:

Նորահայտ որմնաքարերի հետ բացվեց նաև մեկ սրացող գագաթով երկլանջ տապանաքար, որը կոտրված է և տեղաշարժված: Տարածքում և հատկապես Ջաքարյանների դամբարանից դեպի արևելք կան ևս մի քանի նմանատիպ տապանաքարեր, որոնցից մեկի վրա փորագրված է Սանահնի ամենավաղ թվագիր վավերագրերից մեկը (1038 թ.)¹:

¹ Դիվան հայ վիմագրության, պրակ IX, Լոռու մարզ, էջ 110:

Հյուսիսարևմտյան անկյունում բացվեցին սրբատաշ քարերով շարված ուղղանկյուն հիմքերի մնացորդներ, որոնք տապանաքարերի պատվանդաններ են, ինչպիսիք կան Սուրբ Հակոբ եկեղեցու մուտքից ձախ և Զաքարյանների դամբարանից արևելք: Սրանք լցված են կրաքարային լիցքով, որոնց մեջ նաև խաչքարերի բազմաթիվ բեկորներ կան:

Հիմքերին մոտ գտնվող բազմաթիվ տապանաքարերի պատճառով Սուրբ Հարություն եկեղեցու հիմքերը ամբողջությամբ բացել հնարավոր չեղավ: Այստեղ իրավիճակը գրեթե նույնն էր, ինչ Սուրբ Հակոբ եկեղեցու շրջակայքում. ամբողջությամբ լիցք ներկայացնող վերին շերտ, որի տակ կար XII-XIII դդ. կավահողային շերտ: Գտնված սակավաթիվ խեցեղենը և սալատապանները հիմնալի թվագրում են պեղվող շերտը: XII-XIII դդ. տապանաքարերի՝ եկեղեցու հիմքերից բարձր լինելու հանգամանքը հանգեցնում է այն համոզման, որ եկեղեցին կառուցվել է ավելի վաղ, քան ընդունված է համարել:

Գտածոները¹. Սանահնի պեղումներից հայտնաբերված խեցեղենը կարելի է բաժանել երկու խմբի. ա) կենցաղային խեցանոթների բեկորներ, բ) շինարարական խեցեղենի բեկորներ:

Կենցաղային խեցեղենի բեկորների մեջ առկա են թե՛ խոշոր կարասների, թե՛ նրբիրան փոքր անոթների և քրեղանների բեկորներ: Մեծ մասամբ բարակ պատերով, դարչնագույն մակերեսով, նրբախեցի կճուճների, սափորների բեկորներ են: Հատակների բեկորները բաժանվում են երեք հիմնական ենթախմբերի՝ հարթ, կարճ նստուկով և օղակաձև նստուկով: Վերջիններս հիմնականում քրեղանների հատակներ են, որոնց աստառները որոշ դեպքերում ջնարակապատ են: Շրթերի մեծ մասը դուրս հակված է: 30 բեկորի մակերեսին կան փորագիր զարդանախշեր: Հիմնականում դրանք հորիզոնական կամ ալիքաձև ներձկված գոտիներ են, որոշ դեպքերում արված սանրատամ գործիքի միջոցով:

Ջնարակված խեցեղենի բեկորները խիստ սակավաթիվ են (ընդամենը 18 հատ): Դրանք կապույտ, կանաչ, սպիտակ ետնագույն ունեն, որոնցով պատված են հիմնականում քրեղանների աստառները: Երբեմն դրանց վրա պատահում են մեկ կամ մի քանի գույներով արված բուսական կամ երկրաչափական նախշեր:

Հայտնաբերվեցին բավարար քանակությամբ կոմիների և կավե սալիկների բեկորներ: Կոմիներները պետք է բաժանել երեք հիմնական խմբերի՝ ա) հարթ, առանց եզրապատերի, բ) հարթ, կարճ եզրապատերով (հաստ. 2.5 սմ), գ/ կիսափողրակաձև:

Բացառիկ են վահանաձև ճակտոնները (10.5x9.8 սմ, 1.5 սմ հաստ.),

¹ Գտածոների վերաբերյալ կբավարարվենք հակիրճ տեղեկություններով, քանի որ դրա մանրամասն քննությունը դուրս է ուսումնասիրության բուն նյութից:

որոնց մակերեսին խաչերի պատկերներ են: Դրանցից մեկի խաչն ունի լայնացող թևեր, որոնց երկու ծայրերին մեկական ականագնդեր են: Ուղղահայաց թևերը փոքր-ինչ ավելի երկար են հորիզոնականներից: Խաչաքանդակ երկրորդ ճակտոնը հայտնաբերվեց եկեղեցու գետնախարսիսի հյուսիսարևմտյան անկյան մոտ բացված թաղումի մոտից: Այն թեև կոտրված է և ունի բացակայող հատվածներ (պահպ. չափերը՝ 10,5 սմ լայնք, 8,3 սմ բարձր., 1 սմ հաստ.), սակայն եզրերից կարելի է հասկանալ, որ ունեցել է նույն ձևը, ինչ նախորդ նմուշը: Խաչաքանդակն ունի երկճյուղվող թևեր, ինչը հորինվածքին տալիս է ճաճանչավոր խաչի տեսք: Հիմքում քանդակված է խաչաբարձ ձող, որը վնասված է: Ճաճանչախաչի երկու կողմում կան փոքր խաչեր հիշեցնող ելուստներ: Նույն տեղից՝ եկեղեցու հիմքերի մոտ, գտնվեց բուրվառի կամ քշոցի պղնձե բոժոժ (2 սմ բարձր.): Այն ունի օղակաձև կախիկ և գնդաձև իրան, որի ստորին հատվածում կա երկարուկ անցք: Սա թերևս պեղումներից հայտնաբերված միակ մետաղական արժեքավոր գտածոն էր:

Եռանկյունաձև ճակտոնները, որոնք պսակել են կիսափողրակաձև կալիպտերների եզրերը, երբեմն լինում են խաչազարդ կամ պատկերազարդ: Պատկերազարդ եռանկյունաձև ճակտոններով վահանակով կալիպտերներ հայտնաբերվել են նաև Դվինից¹, Չվարթնոցից² և Էջմիածին քաղաքում 1979 թ. հայտնաբերված, V-VI դդ. թվագրվող բազիլիկ եկեղեցու ավերակների մոտ³: Այստեղից գտնված նմուշները հատկապես իրենց ձևով շատ նման են մեր օրինակին, սակայն եկեղեցու և խեցեղենի հետ թվագրվում են վաղ միջնադարով: Առհասարակ սա բնորոշ է վաղ միջնադարին, իսկ զարգացած միջնադարում, երբ կոմինդրե ծածկերը հիմնականում փոխարինվեցին քարե ծածկասալերով, կավե ճակտոններն աստիճանաբար վերացան: Սակայն որոշ դեպքերում կոմինդրածածկ են եղել նաև զարգացած միջնադարի եկեղեցիները, ինչպիսին է, օրինակ, Արցախի Հանդաբերդը, որտեղ կոմինդրի բեկորներ հայտնաբերվել են զարգացած միջնադարյան շերտից⁴: Սանահնի պեղումների շերտագրությունը և զանազան գտածոների միջավայրը մեզ թույլ չեն տալիս դրանք թվագրել վաղ միջնադարով, և ավելի հավանական է, որ դրանք պատկանեն X-XI դդ.: Սրանք, ինչպես նաև զարդաքանդակ և անզարդ կավե սալերը օգտագործվել են պատերի լիցքերի մեջ, ինչը հատկապես ակնհայտ է Չաքարյանների դամբարանին կցակառույց մատուռների պա-

¹ Տե՛ս **Քոչարյան Գ.**, Դվինի վաղմիջնադարյան կոմինդրը որպես թվագրման գործոն // «ԲԵՀ. Հայագիտություն», 2016, թիվ 2, էջ 34:

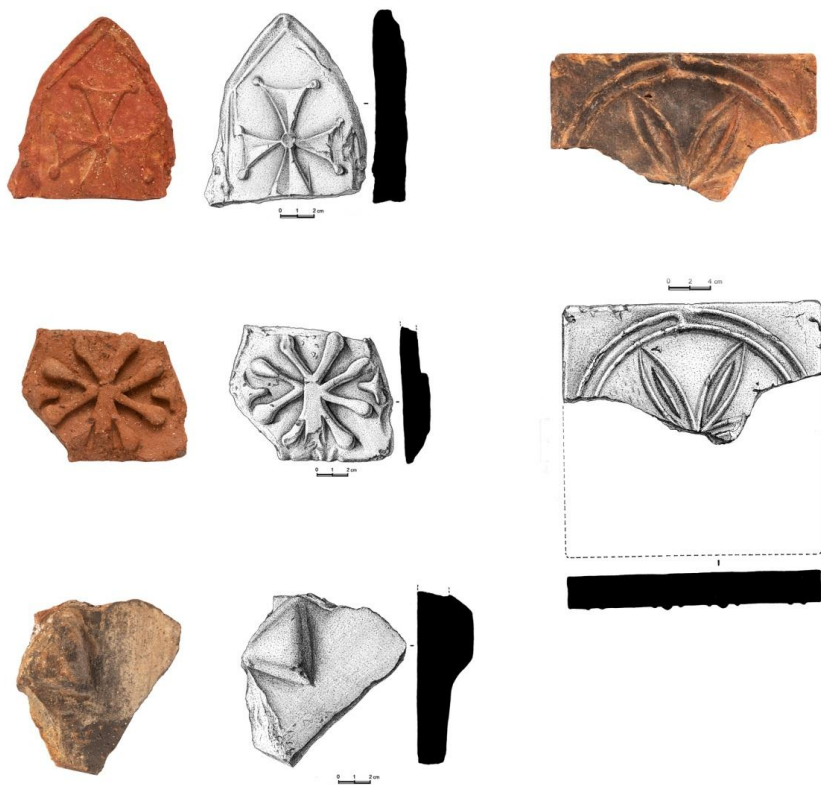
² Տե՛ս **Միրիջանյան Դ.**, Վաղ միջնադարյան շինարարական խեցեղենի մի տեսակի մասին // «Էջմիածին», 2010, թիվ 11, էջ 75:

³ Տե՛ս **Կարախանյան Գ., Սարգսյան Գ., Մելքոնյան Հ., Հարությունյան Պ.**, Հայաստանի վաղ միջնադարի նորահայտ հուշարձաններ // «ԲԵՀ», 1992, թիվ 2, էջ 158, **Միրիջանյան Դ.**, նշվ. աշխ., էջ 76:

⁴ Տե՛ս **Պետրոսյան Հ., Կիրակոսյան Լ., Սաֆարյան Վ.**, Հանդաբերդի վանքը և նրա պեղումները, Երևան, 2009, էջ 40, 91:

բազայում, ուստի պատկանել են ավելի վաղ կառույցի, քան դամբարանն է:

Կավե սալիկների մեջ նույնպես առկա էին քանդակազարդ նմուշներ: Դրանցից մեկը (11.5x8 սմ չափեր, 2 սմ հաստ.) մակերեսին ունի եռանկյունաձև հաստ ելուստ: Մյուս բեկորը արժեքավոր է նրանով, որ լայնքը պահպանվել է ամբողջությամբ (24 սմ, հաստ.՝ 3 սմ): Սրա վրա կան օղակի մեջ առնված վարդյակի երկու թերթիկներ: Այս քանդակազարդ շքադրուսները մինչ պատերի լիցքերի մեջ կրկնակի օգտագործման ենթարկվելը զարդարել են կառույցի որմերը:

Նկար 3. Կավե քանդակազարդ սալիկներ

Նարահայտ տապանաքարերը. Սուրբ Հակոբ եկեղեցուց հյուսիս ընկած հատվածում բացվեցին ընդհանուր առմամբ 16 տապանաքար, որոնցից վեցը թերմշակ սալեր են, ինը՝ սրբատաշ սալատապաններ, և մեկը՝ հիմքերի վրա դրված աստիճանաձև տապանաքար: Սալատապաններից հինգի մակերեսի եզրերն առնված են զույգ ակոսագծերից կազմված եզրագոտու մեջ, որոնցից երկուսի դեպքում արևմտյան կողմում եզրագոտին ունի խորանաձև ավարտ: Դրանցից մեկի երկու անկյուններում քանդակված է երկթև ծաղկանախշ: Տապանաքարերից միայն երկուսն են արձանագիր (դրանք ուղղանկյունաձև,

հարթ բազալտե սալատապաններ են)։

1. Տապանաքարի (88x203 սմ) մակերեսի զույգ ակոսագծերով եզրագոտին արևելյան կողմում ավարտվում է խորանաձև կորացումով։ Գրեթե կենտրոնում միատող արձանագրությունն է՝ ԲԱԲԱԲ։

2. Տապանաքարի (69x187 սմ) մակերեսն առնված է ակոսավոր եզրագոտու մեջ, որի արևմտյան հատվածում միատող արձանագրությունն է՝ ՄՈՍ-ԹԷՆԷՍ ՄԻԱՅՆԱ [Կ] (մեկ տողի մեջ չտեղավորվելու հետևանքով վերջին՝ «Կ» տառը չի փորագրվել)։ Այս անունով անձ Սանահնում հիշատակվում է նաև գրատան արձանագրություններից մեկում, որտեղ իր կողակցի՝ Խաթունի հետ նվիրատվություն է կատարում գրատանը։ Այն Կ. Ղաֆադարյանը թվագրել է XIII դարի երկրորդ կեսով¹։

Սուրբ Հարություն մատուռի արևելյան, հյուսիսային և արևմտյան կողմերում բացվեցին մեծ թվով տապանաքարեր, որոնց քանակը նախապես հայտնի տապանաքարերի հետ հասավ 90-ի։ Սա ցույց է տալիս, որ Սուրբ Հարություն մատուռը գերեզմանոցային կառույց է, և նրա շուրջը ժամանակի ընթացքում ձևավորվել է խոշոր տապանաքակ²։ Տապանաքարերից երեքը կրում են մարդու ուրվագծային պատկեր, ընդ որում՝ մեկը զույգ պատկեր է, մեկը նեղացող գագաթամասով երկլանջ տապանաքար է, որը նույնպես տեղաշարժված էր, մի քանիսը ճարտարապետական դետալներ են, որոնք երկրորդական օգտագործման են ենթարկվել որպես տապանաքար։ Մնացածը կամ անմշակ, թերմշակ քարեր են, կամ հիանալի հղկումով, ուղղանկյուն սալատապաններ։ Բոլորը պատրաստված են բազալտից, մի մասը՝ ծակոտկեն մակերեսով, մի մասը՝ ողորկ։ Սրբատաշ սալատապանները կարելի է բաժանել երեք խմբի. ա) առանց որևէ գծապատկերի, բ) մակերեսը ակոսավոր եզրագոտիով շրջանակված, գ) եզրագոտին արևմտյան եզրում վերածվում է կամարաձև խարանագարդի։ Որոշ դեպքերում դրանք անկյուններում ունեն քառորդ վարդյակներ։ Տապանաքարերից 18-ը արձանագիր են, որոնցից վեցը նախկինում հրատարակվել են, իսկ 12-ը նորահայտումներ են³։ Ստորև տրված են Սուրբ Հարություն եկեղեցու մոտ գտնվող արձանագիր տապանաքարերի նկարագրությունը, որոնք բազալտից հարթ, ուղղանկյունաձև սալատապաններ են և դրանց վիմագրերը։

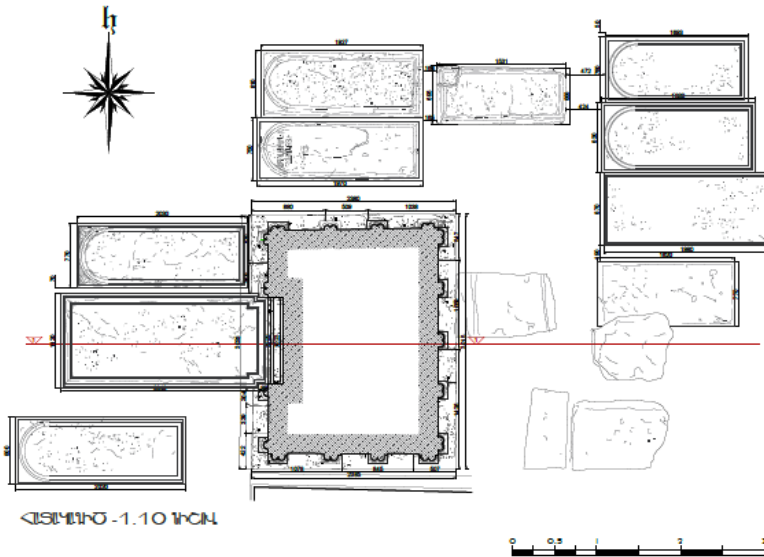
¹ Տե՛ս **Ղաֆադարյան Կ.**, նշվ. աշխ., էջ 163-164, Դիվան հայ վիմագրության, պրակ IX, Լոռու մարզ, էջ 94։

² Տապանաքարերը չեն սահմանափակվում մեր պեղած հատվածով և ձգվում են դեպի արևմուտք։

³ Ինչպես ավելի ուշ պարզվեց, այս տապանաքարերի զգալի մասը հայտնի են եղել 1980-ական թվականներին, և դրանց մասին տեղեկություններ կան 1986 թ. կազմված հաշվառման թերթիկներում։ Տե՛ս Պատմամշակութային ժառանգության գիտահետազոտական կենտրոնի արխիվ, հաշվառման թերթիկներ, թիվ 297-307։

Նկար 4. Սուրբ Հարություն եկեղեցուց և Գրիգոր Տուտեորդու խաչքարից արևմուտք բացված սալատապանները (ընդհանուր տեսարան հյուսիս-արևմուտքից)

Գծ. 1. Գրիգոր Տուտեորդու խաչքարի շուրջ բացված սալատապաններ (գծագիրը՝ Պատմական հուշարձաններ վերականգնող ճարտարապետների ասոցիացիայի)

3. Տապանաքարի (196x80 սմ) մակերեսի եռյակ ակոսագծերից երկուսը արևմտյան կողմում վերածվում են խորանագարդի և հյուսվում միմյանց: Խորանի ներսում եռատող արձանագրությունն է՝ ՍԱՐԳԻՍ Վ [ԱՐ]

ԴԱՊԵՏՆ/ ԷԳԷԳՈՄԵՑԻ/ ՉԻ (1271)¹: Պ. Մուրադյանի առաջարկությամբ՝ մինչ այդ ընդունված «Գեգումեցի»-ն ուղղվել է «Էգեգումեցի»՝ Այգեգումեցի²:

4. Տապանաքարի (203x81 սմ) երկու անկյունները պսակված են եռաթև քառորդ վարդյակների գեղեցիկ պատկերներով: Ունի երկտող արձանագրություն՝ ՅՈՒՍԷՓ ՔԱՂԱՔԱՅ/Ի³: «Ի» տառը առաջին տողում չտեղավորվելու պատճառով փորագրվել է երկրորդ տողի կենտրոնում և մյուս տառերի համեմատ աչքի է ընկնում մեծ չափերով: Ըստ Կ. Ղաֆադարյանի՝ «քաղաք» ասելով պետք է հասկանալ Թիֆլիսը⁴:

5. Տապանաքարի (182x92 սմ) մակերեսը եզերված է ակոսագծերով: Արձանագրությունը՝ ՎԱՍԱԿ: ՈԿ (1211)⁵: Սա Մուրբ Հարություն եկեղեցու շրջակայքի՝ առայժմ հայտնի ամենավաղ թվագիր տապանաքարն է:

6. Տապանաքար (159x80 սմ): Արձանագրությունը՝ ՍԱՐԳԻՍ ԵԻ⁶: Այս և հաջորդ իրար կողքի դրված սալատապանները, փաստորեն, տապանագրերով կապված են միմյանց «եւ»-ի միջոցով, մի հետաքրքիր երևույթ, որ Սանահնում հանդիպում է սակավ օրինակներով: Ամենայն հավանականությամբ ազգակից անձանց միևնույն ժամանակ կատարված թաղումներ են:

7. Տապանաքարը (156x71 սմ) դրված է նախորդի կողքին: Արձանագրությունը՝ ԽԱՉԱՏՈՒՐ⁷:

8. Տապանաքարին (182x82 սմ) միատող արձանագրություն է՝ ԳՐԻԳՈՐ⁸:

9. Տապանաքարը (181x79 սմ) մակերեսին ունի միակուս եզրագիծ և երկտող արձանագրություն՝ ՍՏԵՓԱՆՆՈ/Ս ԿԱՄՐ: Ստեփաննոս Կամրանց հիշատակվում է զանգակատան ներսի արձանագրություններից մեկում⁹:

¹ Տե՛ս **Ղաֆադարյան Կ.**, նշվ. աշխ., էջ 172, **Մուրադյան Պ.**, Հայաստանի վրացերեն արձանագրությունները, Երևան, 1977, էջ 302, Դիվան հայ վիմագրության, պրակ IX, Լոռու մարզ, էջ 111:

² Տե՛ս **Մուրադյան Պ.**, նշվ. աշխ., էջ 302:

³ **Ղաֆադարյան Կ.**, նշվ. աշխ., էջ 173, Դիվան հայ վիմագրության, պրակ IX, Լոռու մարզ, էջ 112:

⁴ Տե՛ս **Ղաֆադարյան Կ.**, նշվ. աշխ., էջ 173:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 172, Դիվան հայ վիմագրության, պրակ IX, Լոռու մարզ, էջ 112:

⁶ Տե՛ս **Ղաֆադարյան Կ.**, նշվ. աշխ., էջ 173, Դիվան հայ վիմագրության, պրակ IX, Լոռու մարզ, էջ 112: Նախորդ ուսումնասիրողների աչքից, ամենայն հավանականությամբ, վրիպել և չի հրատարակվել «ԵԻ» բառը:

⁷ Տե՛ս **Ղաֆադարյան Կ.**, նշվ. աշխ., էջ 172, Դիվան հայ վիմագրության, պրակ IX, Լոռու մարզ, էջ 112: Այս խաչատուրը «Դիվան հայ վիմագրությունում» նույնացվում է XV դարի երկրորդ կեսի գրիչ Արիստակեսի աշակերտի հետ: Ավելի հավանական ենք համարում, որ տապանաքարը իր շրջապատի տապանների հետ պետք է թվագրել XIII դարով:

⁸ Տե՛ս **Ղաֆադարյան Կ.**, նշվ. աշխ., էջ 173, Դիվան հայ վիմագրության, պրակ IX, Լոռու մարզ, էջ 112: Նախկինում հրատարակվել են վերոնշյալ 1-6 տապանագրերը: Մյուս վիմագրերը հրատարակվում են առաջին անգամ:

⁹ Տե՛ս **Ղաֆադարյան Կ.**, նշվ. աշխ., էջ 146, Դիվան հայ վիմագրության, պրակ IX, Լոռու մարզ, էջ 74:

10. Տապանաքարի (188x82 սմ) մակերեսին առկա է եռակուս եզրագիծ, որը հյուսիսարևելյան անկյունում ունի քարի կոտրվածքին համապատասխան շեղում: Արձանագրությունը՝ ԴԱԻԻԹ ԳԱԳԷՅԻ: Միգուցե նշյալ բնակավայրը (Գագ, Գագե) 1063 թ. Սանահնի Քոթուկում հիշատակվող Գաքեն է, որ մի շարք այլ բնակավայրերի թվում ընծայվում է Հադպատի վանքին¹:

11. Տապանաքարի (220x94 սմ) մակերեսին առկա է եռակուս եզրագիծ, իսկ անկյուններում՝ եռաթև վարդյակներ: Արձանագրությունը հետևյալն է՝ ՊԱԻՂՈՍ ՎԱՐԴԼԱՊԵՏ]:

12. Տապանաքարի (209x86 սմ) մակերեսին առկա է եռակուս եզրագիծ: Ունի միատող, բավականին հետաքրքիր արձանագրություն, որտեղ կրճատումներով են գրված բոլոր երեք բառերը, այդ թվում անունը՝ ՍՏԼԵՓԱՆՈՍ]: ՎԼԱՐԴԼԱՊԵՏ]: ՃԳՆԼԱԻՈՐ]:

13. Տապանաքարի (214x79 սմ) մակերեսն ունի եռակուս եզրագիծ և երկտող արձանագրություն՝ ՀԱՆԳԻՍ ՅՈՀԱՆՆ/ԻՄԻ ՈՐ ԵՒ ՇԷԿ ՈՂԶ (1247): Այստեղ ուշագրավ է Հովհաննեսի «Շեկ» (դեղնակարմիր²) մականունը: Այս Հովհաննեսը հիշատակվում է Բարձրաքաշի Սուրբ Աստվածածին եկեղեցու զավթի արևմտյան պատի արձանագրությունում, որտեղ իր եղբորորդի Սարգսի հետ նվիրատվություն են կատարել եկեղեցուն³:

14. Տապանաքարին (177x73 սմ) միատող արձանագրություն է՝ ԽԱԶՈՏ ՎԼԱՐԴԼԱՊԵՏ] ՃԳ ԼՆԱԻՈՐ]: Այս հազվադեպ հանդիպող անձնանունը հիշատակված է միայն XIII դարից՝ Անիում, Դսեղում, Շիրակում, և ըստ Աճառյանի՝ պետք է նշանակի կամ «խաչով լիք», կամ «խաչի ոտք»⁴:

15. Տապանաքարի (203x77 սմ) եզրագծով նույնպես արևմտյան կողմում վերածվում է խորանագարդի⁵: Արձանագրությունը՝ ԽԱԶԱՏՈՒԻ ՎԱՐԴԼԱՊԵՏ: Սա և հաջորդ տապանաքարի վիմագրերը նույնպես կապված են միմյանց «եւ»-ի միջոցով, սակայն այս դեպքում, ի տարբերություն նախորդ օրինակի, «եւ»-ը փորագրված է երկրորդ քարի վրա:

16. Տապանաքար (183x72 սմ): ԵՒ ԳՐԻԳՈՐ ՏՆԱՇԷՆ: Բավական հետաքրքրական է «տնաշեն» մականունը, որը այստեղ պետք է հասկանալ տուն կառուցող, շինարար իմաստով:

17. Տապանաքար (215x85 սմ): Արձանագրությունը՝ ԽԱԶԱՏՈՒԻ ԳՈՄԿԵՅԻ:

¹ Յիշատակարան Սանահնյ վանից (Սանահնի քեթուկը), աշխ.՝ Պ. Մուրադյանի, Ս, Էջմիածին, 2007, էջ 231:

² Տե՛ս **Աճառեան Հ.**, Հայերէն արմատական բառարան, հ. 3, Երևան, 1926, էջ 513:

³ Տե՛ս **Զալալյանց Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 112, **Մարգարյան Գ.**, «Բարձրաքաշ» վանքը և նրա վիմագրությունը // «Էջմիածին», 1951, թիվ 11-12, էջ 50, Դիվան հայ վիմագրության, պրակ IX, Լոռու մարզ, էջ 386:

⁴ Տե՛ս **Աճառեան Հ.**, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. 2, ց. 1, Երևան, 1944, էջ 498:

⁵ Քարի վրա ժամանակին բետոն է արվել, ինչի հետևանքով տառերը դժվարությամբ բացվեցին:

18. Տապանաքար (174x76 մ): Արձանագրությունը՝ ՀԱՆԳԻՍ ՇՆՈՐՀԱ-
ԶԱՐԴ/ ՍԻՄՈՆ ՎԱՐԴ[ԱՊԵՏ]Ի:

19. Տապանաքարի (184x76 սմ) մակերեսին փորագրված է միայն «Յ»
տառը: Կարելի է ենթադրել, որ տապանագրի փորագրումը սկսելուն պես
դադարեցվել է:

20. Տապանաքարը նախորդների համեմատ ունի շատ փոքր և նեղ
չափեր (112x030 սմ): Արձանագրությունը խիստ հողմահարված է՝ ԱՅՍ Է/
[ՀԱՆ]ԳԻՍ/--ԲՏՇԻՆ:

1 ԲԱԲԱԲ

2 ՍՈՒՆԵՄԲԱՅԱ

3 ՍԱՐԴԱՆԵՆ
ԷԶՈՒԵՅԻ
ՉԻ

4 ՅՈՒՍԷՓԻՍԱՔԱՅ
Ի

5 ԱԿԱՍԱԿ: ՈՒ

6 ՍԱՐԴԻՍ ԵՒ

8 ԴԴԴԴ

7 ԽԱՉԱՏՈՒՐ

9 ՍՈՒՆԵՄԲԱՅԱ

ՍՈՒՆԵՄԲԱՅԱ
ՍԿ ԱՐ

Աղյուսակ I. Նորահայտ տապանագրեր

10
ԴԵՒԹ ՊԵԼՅԻ

12
ՍՅԱՆԻՃ ԳՆ

14
ԽԱՉՈՐԱՆԻՃԻ

15
ՄՉԱՆՈՐԱՆԻՃԻ

18
ՀԱՅԻՄՇՈՐԱՉԱՐ
ԱՄՈՆ ԱՄԻ Ի

11
ԴԱԽԱՆՍ ՎԱԾ

13
ՀԱՄԻՍՅՈՐԱՆ
ԽՈՐԱՆԻՃԻ

16
Ե ԴԻԴՈՐ ՆԱՇԵՆ

17
ՄՉԱՆՈՐԱՆԻՃԻ

Յ

ՅՍԻ
Հ ՆԻ ՍԾ
ՈՐՆԵՐ

Աղյուսակ II. Նորահայտ տապանագրեր

Եզրահանգումներ. Սանահնի նշանավոր համալիրի երկու եկեղեցիների տարածքի պեղումներով առաջին հերթին լուծվեց արշավախմբի առջև դրված գլխավոր խնդիրը, այն է՝ բացվեցին կառույցների շրջապատը, դրանց որմերի ստորին շարվածքները, գետնախարիսխները, Սուրբ Հակոբ եկեղե-

ցու դեպքում՝ նաև հիմքերը, նպաստելով նախագծման, ամրակայման և վերականգնման աշխատանքները շուտափույթ սկսելուն:

Պեղումները ցույց տվեցին, որ այս երկու կառույցների շրջակայքում մենք գործ ունենք մեկ հստակ ընդգծված մշակութային շերտի հետ, որն է զարգացած միջնադարյան, իսկ ավելի կոնկրետ XII-XIII դդ. շերտը: Հայտնաբերված խեցեղենի բեկորների հիմնական մասը դա հաստատում է: Դրանից ցած մայր շերտն է՝ շիկավուն կավահող, որը գրեթե զուրկ է մշակութային արժեքներից: Ուսումնասիրվող շերտից վեր նույնպես ուշմիջնադարյան շերտը բացակայում է, և դա բացատրելի է նրանով, որ տարածքը պարզապես պատված է XII-XIII դդ. գերեզմանոցով, որն ուղղակիորեն ծածկված էր վերջին շրջանում գոյացած ժամանակակից հաստ լիցքով:

Սուրբ Հարություն եկեղեցու շուրջն ամբողջությամբ պատված է տապանաքարերով, որոնք հարավային, հյուսիսային և արևելյան կողմերում սահմանափակվում են ժամանակակից գերեզմանոցով ու տնամերձ հողամասերի ցանկապատերով, և այսօր դժվար է ասել տապանաքակի տարածման շրջանակի սահմանը: Եկեղեցուց և Գրիգոր Տուտեորդու խաչքարից արևմուտք նույնպես ամբողջ տարածքը ծածկված է սալատապաններով: Պեղումների ընթացքում բացվեց միայն եկեղեցուց դեպի արևմուտք 5-6 մ լայնքով տարածք: Սակայն ակնհայտ է, որ տապանաքարերի շարքը շարունակվում է էլ ավելի արևմուտք՝ դեպի Սուրբ Հակոբ եկեղեցին, որի հյուսիսային կողմով այն ձգվում է մինչև կենտրոնական հուշարձանախմբի մերձակայք:

Հարկ է ուշադրություն դարձնել տապանաքարերի՝ եկեղեցուց բարձր լինելու հանգամանքի վրա, ինչից հանգում ենք այն եզրակացության, որ եկեղեցին կառուցվել է ավելի վաղ, քան XII-XIII դդ. տապանաքարերն են: Սովորաբար միջնադարյան գերեզմանոցները ձևավորվում և տարածվում են արդեն գոյություն ունեցող սրբատեղիների, եկեղեցիների շուրջ: Ուստի կարծում ենք, որ XII-XIII դդ. այս տապանաքարերը, որոնցից ամենավաղը 1211 թվագիր է, ինչպես նաև Գրիգոր Տուտեորդու 1184 թ. խաչքարը, կանգնեցվել են արդեն իսկ գոյություն ունեցող եկեղեցու մոտ:

Եկեղեցու ավելի վաղ կառուցված լինելու մասին են վկայում նաև նրա կառուցողական լուծումները. քարի ընտրությունը, դրանց մշակումը, շարվածքը, գետնախարսիսի ձևը ճշգրտությամբ համընկնում են Սուրբ Հակոբ եկեղեցուն:

Ելնելով վերագրյալից՝ ենթադրում ենք, որ Սուրբ Հարություն մատուռը համաժամանակյա է Սուրբ Հակոբ եկեղեցուն, սակայն ավելի ուշ՝ XII-XIII դդ. վերականգնման աշխատանքների ժամանակ, ենթարկվել է զգալի փոփոխությունների:

Արման Նալբանդյան – Նորահայտ տապանագրեր Սանահինից

ՀՀ Լոռու մարզի Ալավերդի համայնքի վարչական տարածքում գտնվող նշանավոր Սանահին վանական համալիրի հարավարևելյան հուշարձանախմբի հնագիտական ուսումնասիրությունները և պեղումները բաղկացուցիչ մասն են ՀՀ-ում ԱՄՆ-ի դեսպանատան դրամաշնորհով անցկացվող խոշոր ծրագրի, որով նախատեսվում են Սուրբ Հակոբ եկեղեցու, Սուրբ Հարություն մատուռի, Գրիգոր Տուտեռդու խաչքարի վերականգնման և պահպանման աշխատանքներ (պատվիրատու՝ «Հայկական հուշարձաններ վերականգնող ճարտարապետների հայկական ասոցիացիա»)։ Սուրբ Հակոբ և Սուրբ Հարություն եկեղեցիները գտնվում են համալիրի պարսպապատ հատվածից դուրս, գլխավոր՝ կենտրոնական հուշարձանախմբից մոտ 70-100 մետր հարավ-արևելք։ Պեղումներից գտնվեցին մեծ թվով XI-XIII դդ. խեցեղեն, որոնցից ուշագրավ են զարդաքանդակ շքադրուսներն ու խաչազարդ ճակտոնները։ Սուրբ Հակոբ եկեղեցու մոտ աշխատանքների ընթացքում ի հայտ եկան շուրջ 1.5 տասնյակ տապանաքարեր, որոնցից միայն երկուսն են արձանագիր, իսկ Սուրբ Հարություն եկեղեցու շուրջ հայտնաբերված և հետազոտված տապանաքարերի թիվը հասավ 90-ի, որոնցից արձանագիր են 18-ը։ Դրանցից նախկինում հրատարակված են եղել վեցը։

Арман Налбандян – Новые надгробные надписи Санаина

Ключевые слова – Санаинский монастырский комплекс, церковь Святого Акопа, церковь Святого Арутюна, памятник, раскопки, надгробная плита, надгробные надписи

Археологические исследования и раскопки юго-восточного памятника знаменитого монастырского комплекса Санаин на административной территории общины Алаверди Лорийской области РА являются неотъемлемой частью крупной программы, финансируемой посольством США в Армении. Согласно этой программе, планируется работа по реставрации и консервации церкви Святого Акопа, часовни Святого Арутюна, хачкара Григора Тутеворди (заказчик – «Армянская ассоциация архитекторов, реставрирующих армянские исторические памятники»). Церкви Святого Акопа и Святого Арутюна расположены вне огороженной территории комплекса, примерно в 70-100 метрах к юго-востоку от центральной группы памятников. Во время раскопок в большом количестве была обнаружена керамика XI-XIII веков. Особый интерес представляют орнаментированные плиты (изразцы) и украшенные крестами фронтоны. Данный доклад посвящен надгробиям и надписям, найденным во время раскопок. В результате работ возле церкви Святого Акопа было обнаружено около 1,5 десятка надгробий, только на двух из них имелись надписи. Число же надгробий, обнаруженных возле церкви Святого Арутюна и изученных, достигло 90, 18 из которых с надписями, 6 из них были опубликованы ранее.

Arman Nalbandyan – *Newly Discovered Epitaphs from Sanahin*

Key Words – *Monastery complex of Sanahin, Saint Jacob church, Saint Harutyun church, monument, excavation, tomb, epitaph*

The archaeological studies and excavations of the monuments, located on the south-eastern side of the famous Sanahin monastery complex, (the complex is situated in administrative region of Alaverdi community, in Lori region of the Republic of Armenia) are part of a huge project sponsored by the American Embassy in Armenia. The Project is directed to the restoration of Saint Jacob church, Saint Harutyun chapel, the cross-stone of Grigor Tutervordi and conservation jobs (the Client is “Armenian Association of Architects of Historic Monuments”). Saint Jacob and Saint Harutyun churches are located out of the fenced area of the complex, approximately 70-100 m south-east from the main complex. A great number of pottery, dating to XI-XIII centuries, were found during the excavations, the most notable of which are ornamented bricks. This report is devoted to the tombs and epitaphs explored during the excavations. During the excavation work near Saint Jacob church approximately 1,5 dozen tombs appeared, only two of which are with inscriptions, and the number of the tombs discovered and explored from the surrounding area of Saint Harutsyun church has got up to 90, 18 of which have inscriptions. Six of them were published before.

Ներկայացվել է 13.01.2022

Գրախոսվել է 02.03. 2022

Ընդունվել է տպագրության 29.03.2022

Արման Նալբանդյան – ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի
գիտաշխատող (hnagetyan18@gmail.com)